Research of Literary Texts in Iraqi Career
journal homepage: https://motounadabi.razi.ac.ir/
Online ISSN:
ISSN: 2821-2371

Analysis of Symbolic Oppositions in the Tales of Chapter Six of Saadi's Būstān, Based on the Views of Roland Barthes

Ibrahim Rafiee [1] | Narges Mohammadi Badr [2*] | Behnaz Payamani [3] | Ayoob Moradi [4]

1. PhD student in the Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: ibrahimrafiei@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: Badr@pnu.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: Payamani@pnu.ac.ir
4. Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty Persian and Foreign Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran. Iran. Email: Ayoob.moradi@atu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 27/11/2025
Received in revised form: 14/02/2026
Accepted: 19/02/2026
Published online: 23/09/2026

Keywords:
Barthes,
semiotics,
contrast,
Saadi's Būstān.

ABSTRACT

Roland Barthes, the prominent French semiotician, by proposing a fivefold system of codes (proairetic, hermeneutic, symbolic, cultural, and semantic), offers a model of textual reading, in which meaning emerges not from the author's intention but from the interaction of signifying layers and the active participation of the reader. With regard to Saʿdi's *Bustan*, particularly Chapter Six (Contentment), it can be argued that Saʿdi created an open and multilayered text centuries before the theoretical formulation of structuralism; a text in which ethics takes shape through the dialogue among signs. Oppositions such as poverty/wealth, dignity/greed, reason/self, and body/soul reconstruct ethics at the level of language and structure, endowing contentment with the function of a signifying act that leads to liberation from the domination of desire. The aim of this study is to examine the mechanisms of meaning production through Barthes's codes in the chapter on contentment and to elucidate the relationship between ethics and language in the *Bustan*. The research adopts a descriptive–analytical method based on Barthes's semiotic model, in which a network of semantic oppositions in the chapter on contentment is mapped onto his five codes. The findings indicate that Chapter Six of the *Bustan* constitutes a philosophical system of meaning production, in which contentment redirects meaning from desire and appetite toward reflection and liberation. Accordingly, Saʿdi's Būstān can be regarded as a prominent example of "linguistic ethics" in classical Persian literature, one that anticipates Barthes's notion of the open text and the generative production of meaning.

Cite this article: Rafiee, I., Mohammadi Badr, N., Payamani, B. & Moradi, A. (2026). Analysis of Symbolic Oppositions in the Tales of Chapter Six of Saadi's Būstān, Based on the Views of Roland Barthes. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 7 (3), 27-50.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltip.2026.13260.1399

Extended abstract

Introduction

In Roland Barthes' structuralist theory, codes constitute the central core of semiotic textual analysis. By critiquing traditional meaning-centered and author-centered approaches, Barthes regards the text not as a carrier of a pre-determined meaning, but as a dynamic network of signifying systems in which meaning is produced internally through the interaction of codes. Rooted in Saussurean linguistics and Lévi-Straussian structural anthropology, this perspective transforms the literary text into a field of play for signs, binary oppositions, and cultural references, thereby enabling a systematic and analytical description of narrative structure.

Barthes introduces a fivefold system of codes: the hermeneutic code, which is based on mystery, questioning, and the suspension of meaning, and propels the act of reading; the proairetic (actional) code, which organizes the logic of events as well as ethical or narrative actions; the symbolic code, formed through binary oppositions and responsible for constructing the deep semantic layer of the text; the cultural code, which structures references to shared knowledge, religious beliefs, mythological concepts, and social conventions; and the semantic code, which activates networks of lexical associations and secondary connotations at the level of language. Within this framework, didactic works such as Saʿdi's Būstān are not merely collections of direct moral exhortations, but multilayered systems of codes in which ethics is generated through actions, symbolic oppositions, narrative suspensions, and cultural memory. Meaning in such texts is neither linear nor fixed; rather, it emerges from the tension and coexistence of codes and is continuously reproduced in the process of reading. Ultimately, Barthes conceives the text as an "open network", where the reader, instead of passively receiving meaning, actively participates in decoding and producing it. From this perspective, ethics itself is not a static doctrine but a semiotic and cultural discourse, constantly in the process of becoming and reinterpretation.

Method

This study adopts a descriptive–analytical approach grounded in semiotic textual analysis. Its theoretical framework is based on Roland Barthes' five-code system and the analysis of symbolic oppositions. The research data consist of the text of Chapter Six of Saʿdi's Būstān examined through a text-centered and library-based methodology.

Results

Saʿdi's Būstān is an ethical–didactic text that, across its ten chapters, presents an ideal image of the "perfect human being" and guides the reader toward moral and social virtues through anecdotes, parables, and value-based oppositions. Among these chapters, Chapter Six (Contentment) occupies a distinctive position, as it shifts attention away from the external dimensions of ethics (such as justice, beneficence, and power) toward a re-examination of the human relationship with desire, the body, need, and satisfaction, thereby formulating ethics at an existential and epistemological level. From a Barthesian structural-semiotic perspective, Chapter Six constitutes a polyphonic and dynamic system of signs, in which meaning is produced not through explicit moral judgments but through the interaction of symbolic, hermeneutic, cultural, proairetic, and semantic codes. The semantic core of this chapter is structured around binary oppositions such as contentment/greed, honor/humiliation, reason/desire, spirit/body, poverty/wealth, and independence/bondage. These are oppositions that function as the primary engines of meaning production within Barthes' symbolic code. In the various anecdotes of the chapter, simple actions such as refusing a gift, bowing before power, abstaining from sugar, overeating, or spending a coin are transformed into ethical signs that concretize either human dignity or moral downfall. By delaying the explicit articulation of the ethical message, Saʿdi draws the reader into the process of decoding, thereby activating the hermeneutic code. Simultaneously, frequent references to religious and mystical concepts as well as proverbial expressions mobilize the cultural code, grounding meaning in the collective memory of the Iranian–Islamic society.

At the linguistic level, metaphors such as the stomach, the qibla, the shoulder, the hem of a garment, sugar, vinegar, dust, and the sword create a network of secondary connotations that shape the semantic code and elevate ethics from the level of moral advice to that of embodied and lived experience. Finally, narrative actions such as refusal, downfall, questioning, confession, and repentance function as meaning-producing acts that activate the proairetic code and determine the ethical trajectory of the narrative. Overall, Chapter Six of the Būstān can be regarded as a text in which contentment is represented as a cultural sign of freedom and human dignity, standing in opposition to greed, enslavement to desire, and the collapse of moral integrity. This chapter demonstrates that in Saʿdi's thought, ethics is not a static doctrine but a semiotic and cultural process, produced at the intersection of narrative, body, language,

and collective memory precisely in line with Barthes' conception of the text as an "open network of codes" that transforms the reader from a recipient of messages into a producer of meaning

Conclusion

In Roland Barthes' theory, the text is not a repository of fixed meaning but a field of play for signs, where meaning emerges from the interaction of codes, cultural structures, and the active participation of the reader, rather than from authorial intention. Based on Barthes' five-code system, every text is a living semiotic system in which meaning is generated through tensions between opposing elements.

Within this framework, a Barthesian reading of Chapter Six of Saʿdi's Būstān (the chapter on contentment) reveals that Saʿdi, in a pre-structuralist and responsive manner, organizes ethics not as explicit moral instruction but as a semiotic structure and a process of meaning generation. Here, meaning is shaped through symbolic oppositions such as honor/greed, poverty/wealth, and body/spirit, and moral virtue emerges from the act of reading and decoding rather than from the direct reception of a message.

By activating symbolic, cultural, semantic, hermeneutic, and proairetic codes, Saʿdi transforms language into a domain of ethical reflection and elevates ethics from prescription to signification. Consequently, Chapter Six functions as an open text, in which meaning remains fluid and dependent on interpretation. In this transition, the Būstān moves from sermon-based ethics to semiotic ethics an ethics in which meaning is not stated but generated through the interaction of signs, and the reader is transformed from a consumer of moral advice into a producer of meaning. This reading demonstrates that Saʿdi grounds ethics in the unity of language and signification, thereby turning the Būstān into a linguistic apparatus for the production of ethical meaning.

پژوهشنامهٔ متون ادبی دورهٔ عراقی
وبگاه نشریه: https://motounadabi.razi.ac.ir/
شاپای الکترونیکی:
ISSN: 2821-2371

تحلیل تقابل‌های نمادین در حکایت‌های باب ششم *بوستا ن* سعدی با تکیه بر آرای رولان بارت

ابراهیم رفیعی [۱] | نرگس محمدی بدر [۲*] | بهناز پیامنی [۳] | ایوب مرادی [۴]

۱. دانشجوی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
رایانامه: ibrahimrafiei@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
رایانامه: Badr@pnu.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
رایانامه: Payamani@pnu.ac.ir
۴. استادگروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
رایانامه: Ayoob.moradi@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۳۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژه‌های کلیدی:
بارت،
نشانه شناسی،
تقابل،
بوستان سعدی.

چکیده

رولان بارت، نشانه‌شناس برجستهٔ فرانسوی، با طرح نظام پنج‌گانهٔ رمزگان‌ها (کنشی، هرمنوتیکی، نمادین، فرهنگی و معنایی) الگویی از خوانش متن ارائه می‌دهد که در آن معنا نه از نیّت مؤلف، بلکه از برهم‌کنش لایه‌های نشانه‌ای و مشارکت فعال خواننده پدید می‌آید. در نسبت با *بوستان* سعدی، به‌ویژه باب ششم (قناعت)، می‌توان نشان داد که سعدی قرن‌ها پیش از صورت‌بندی نظری ساختارگرایی، متنی گشوده و چندلایه آفریده است؛ متنی که در آن اخلاق در فرآیند گفت‌وگوی نشانه‌ها شکل می‌گیرد. تقابل‌هایی چون فقر/غنا، عزت/حرص، عقل/نفس و جسم/روح در این باب، اخلاق را در سطح زبان و ساختار بازنمایی می‌کنند و قناعت را به‌مثابه کنشی دلالتی برای رهایی از سلطهٔ میل معنا می‌بخشند. هدف این پژوهش، واکاوی سازوکار تولید معنا از رهگذر رمزگان‌های بارت در باب قناعت و تبیین پیوند میان اخلاق و زبان در *بوستان* است. روش تحقیق، توصیفی ـ تحلیلی و مبتنی بر الگوی نشانه‌شناسی بارت بوده و شبکه‌ای از تقابل‌های معنایی این باب با رمزگان‌های پنج‌گانهٔ او تطبیق داده شده است. نتایج نشان می‌دهد باب ششم *بوستان* واجد نظمی معنایی ـ فلسفی در تولید معناست که در آن قناعت، مسیر معنا را از میل و خواست به سوی تأمّل و رهایی هدایت می‌کند؛ ازاین‌رو، *بوستان* سعدی را می‌توان نمونه‌ای شاخص از «اخلاق زبانی» در ادبیات کلاسیک فارسی دانست که پیشاپیش منطق متنِ باز و زایش معنا در اندیشهٔ بارت را نمایان می‌سازد.

استناد: رفیعی، ابراهیم؛ محمدی‌بدر، نرگس؛ پیامنی، بهناز و مرادی، ایوب (۱۴۰۵). تحلیل تقابل‌های نمادین در حکایت‌های باب ششم *بوستان* سعدی با تکیه بر آرای رولان بارت. *پژوهشنامهٔ متون ادبی در دورهٔ عراقی*، ۷(۳)، ۲۷-۵۰.
ناشر: دانشگاه رازی

حق‌مؤلف © نویسندگان.

DOI: 10.22126/ltip.2026.13260.1399

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

نظریهٔ نشانه‌شناسی[1] و رمزگان پنج‌گانهٔ رولان بارت(۱۹۸۱)، یکی از تأثیرگذارترین رویکردهای قرن بیستم در نقد ادبی، با جابه‌جا کردن کانون معنا از «مؤلّف» به «متن» و «خواننده»، افق تازه‌ای در فهم آثار ادبی گشود. «رمزگان، سامانه‌ای نشانه‌ای است که فرآیند تولید معنا و پیام را ممکن می‌سازد و از مجموعه‌ای از نشانه‌ها به‌همراه قواعدی که بر نحوهٔ ترکیب آن‌ها حاکم است تشکیل می‌شود. این رمزگان می‌تواند ساختاری ساده یا مجموعه‌ای پیچیده از عناصر گوناگون داشته باشد»(حق‌پرست هفت‌خوانی،۱۴۰۱:۴۳). بارت، متن را نه ظرفی برای انتقال پیام‌های ازپیش‌تعیین‌شده، بلکه شبکه‌ای پویا از رمزگان‌های متداخل می‌داند که معنا در آن نه به‌صورت قطعی، بلکه در فرآیند کنش متقابل دال‌ها و خوانش خواننده تولید می‌شود. در این چارچوب، به‌ویژه «رمزگان نمادین» جایگاهی محوری دارد؛ رمزگانی که بر پایهٔ تقابل‌های دوگانه شکل می‌گیرد و متن را به میدان کشاکش نیروهای متضاد بدل می‌سازد؛ کشاکشی که در آن معنا نه تثبیت، بلکه زایش می‌یابد. بر اساس چنین نگرشی، متن ادبی واجد ساختاری «باز» و «زایا» است؛ متنی که خواننده را وامی‌دارد تا معیارهای داوری اخلاقی، زیبایی‌شناختی و حتی معرفتی خود را بازتعریف کند. بارت این‌گونه متون را «متون بارور» می‌نامد؛ آثاری که نه با تعلیم مستقیم، بلکه با سازمان‌دهی رمزگان‌ها و تضادهای نمادین، خواننده را به مشارکت فعّال در تولید معنا فرامی‌خوانند. از این منظر، اخلاق در متن ادبی دیگر صرفاً مجموعه‌ای از آموزه‌ها نیست، بلکه کنشی زبانی و نشانه‌ای است که در دل تقابل‌ها و تنش‌ها شکل می‌گیرد. بوستان سعدی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین متون تعلیمی و فلسفی ادب فارسی، بستری غنی برای چنین خوانشی فراهم می‌آورد. این اثر منظوم که در ده باب سامان یافته، هرچند در ظاهر بر تعلیم اخلاق استوار است، اما در لایه‌های ژرف‌تر، نظامی پیچیده از نشانه‌ها و تقابل‌های معنایی را به نمایش می‌گذارد. به‌ویژه باب ششم بوستان، با تمرکز بر مفاهیمی چون میل و پرهیز، فقر و غنا، جسم و روح، و قدرت و ضعف، عرصه‌ای است که اخلاق نه در قالب حکم و فرمان، بلکه در فرآیند مواجههٔ انسان با تضادهای بنیادین هستی ساخته می‌شود. با وجود پژوهش‌های فراوانی که دربارهٔ مضامین اخلاقی و عرفانی آثار سعدی انجام شده، بخش عمده‌ای از این مطالعات همچنان در چارچوب خوانش‌های سنتی و اخلاق‌محور باقی مانده

1. Semiotics

و کمتر به سازوکارهای نشانه‌ای و رمزگان‌های درونی متن توجه کرده‌اند. مسئلهٔ اصلی این پژوهش از همین خلأ برمی‌خیزد: سعدی در باب ششم بوستان، معنا و اخلاق را نه از طریق تعلیم مستقیم، بلکه از رهگذر «تقابل‌های نمادین» می‌سازد. ازاین‌رو، تبیین علمی این نظام دلالت و بررسی چگونگی تولید معنا در بستر رمزگان نمادین، ضرورتی بنیادین دارد. هدف اصلی این مقاله، تحلیل سازوکار نشانه‌سازی اخلاق در حکایت‌های باب ششم بوستان سعدی با تکیه بر آرای رولان بارت است؛ بدین معنا که نشان داده شود سعدی چگونه با سازمان‌دهی تقابل‌هایی چون میل/پرهیز، فقر/غنا و جسم/روح، اخلاق را از سطح پند و اندرز فراتر برده و به سطح فلسفهٔ معنا ارتقا می‌دهد.

۱-۲. ضرورت، اهمّیّت و هدف

اهمیت پژوهش در دو جنبه آشکار است: نخست، اهمیت نظری در گسترش کاربرد چارچوب‌های نشانه‌شناسی مدرن در متون کلاسیک فارسی؛ دوم، اهمیت ادبی در ارائه خوانشی فلسفی از بوستان که آن را از محدودهٔ وعظ اخلاقی بیرون می‌برد و به سطح نظام معنای وجودی ارتقا می‌دهد. از این زاویه، این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که سعدی، پیش از نظریه‌پردازان مدرن، زبان را عرصه مبارزه معنا و اخلاق می‌دانسته و متن او واجد ساختاری است که نظریه‌های نشانه‌شناختی معاصر می‌توانند آن را بازخوانی کنند.

۱-۳. پرسش‌های پژوهش

۱- سعدی در باب ششم *بوستان* چگونه از طریق تقابل‌های نمادین میان مفاهیم اخلاقی چون فقر و غنا، میل و پرهیز، جسم و روح، معنا را به‌مثابه فرایند نشانه‌ای تولید می‌کند؟

۲- خوانش بارت‌محورِ باب ششم چگونه می‌تواند اخلاق سعدی را از سطح آموزه دینی یا عرفانی به سطح فلسفه زبان و «متنِ بازِ» معنا ارتقا دهد؟

۱. فرضیهٔ اول: در باب ششم *بوستان* سعدی، معنا از مسیر تضادهای نمادین و نه از توصیه‌های مستقیم اخلاقی زاده می‌شود؛ هر حکایت با فعّال‌سازی رمزگان نمادین و فرهنگی، خواننده را به فرایند تولید معنا وارد می‌کند. سعدی با ایجاد تقابل‌هایی چون خویشتن‌داری در برابر آزمندی، فقر در برابر غنا و جسم در برابر روح، نظامی زبانی می‌سازد که در آن اخلاق، کنشی نشانه‌ای است نه آموزه‌ای ثبوتی.

۲. فرضیهٔ دوم: خوانشِ بارت‌محور از باب ششم نشان می‌دهد که سعدی به شکلی

پیشاساخت‌گرایانه، «متن باز» را برمی‌سازد؛ متنی که معنا در آن ثابت نیست و از گفت‌وگوی میان رمزگان‌ها، خواننده و زمینهٔ فرهنگی حاصل می‌شود. در این دیدگاه، نوشتار اخلاقیِ سعدی نه حامل پیام واحد بلکه میدانِ کنشِ دلالت است که در آن زبان، خود به موضوعیت اخلاقی تبدیل می‌گردد.

۱-٤. پیشینهٔ پژوهش

پیش از پژوهش حاضر، نظریهٔ رمزگان پنج‌گانهٔ رولان بارت در بررسی متون روایی و داستانی فارسی در زمینه‌ها و با رویکردهای گوناگون به‌کار گرفته شده است. از جمله این مطالعات می‌توان به پژوهش «روایت‌شناسی داستان‌های معاصر فارسی: رویکرد زبان‌شناختی رمزگان رولان بارت» (۱۳۹۰) نوشتهٔ مهدی شامروشن اشاره کرد که در آن، ساختار روایی داستان‌های معاصر فارسی بر اساس نظام رمزگان بارت تحلیل شده است. همچنین مقالهٔ «بررسی تکثّر معنایی در حکایت ‹شاه و کنیزک› مولوی بر اساس نظام رمزگان روایی رولان بارت» (۱۳۹۹) اثر ایوب مرادی و سارا چالاک، نمونه‌ای از به‌کارگیری این نظریه در متون کلاسیک عرفانی است که بر فرآیند تولید معنا و گشودگی دلالت تأکید دارد. از دیگر پژوهش‌های مرتبط، می‌توان به مقالهٔ «تحلیل روایت‌شناسانهٔ کوتاه‌ترین شعر شاملو بر اساس رمزگان پنج‌گانهٔ رولان بارت» (۱۳۹۹) نوشتهٔ محمود مهرآوران و محمدحسین روان‌بخش اشاره کرد که در آن، حتی متنی بسیار کوتاه نیز به‌مثابه شبکه‌ای از رمزگان‌های معنایی خوانده شده است. افزون بر این، پژوهش «بازخوانی تحلیلی باب های ‹پادشاه و برهمنان› و ‹شاهزاده و یاران او› کلیله و دمنه بر مبنای رمزگان و تولید معنا» (۱۴۰۱) نوشتهٔ فاطمه حق‌پرست، نشان می‌دهد که نظریهٔ بارت قابلیت انطباق با متون تعلیمی ـ روایی کهن فارسی را نیز داراست. مقالهٔ «تحلیل داستان «من قاتل پسرتان هستم» نوشتهٔ احمد دهقان براساس رویکرد رمزگان پنجگانهٔ رولان بارت» از اله یاری و همکاران(۱۴۰۲) نشان می‌دهد که پویایی روایت در متن داستان، در وهلهٔ نخست، متکی بر «رمزگان تأویلی» است که نقش اصلی را در ایجاد تعلیق و کشش روایی بر عهده دارد. هم‌زمان، «رمزگان کنشی» و «معنایی» با سازمان‌دهی کنش‌ها و توصیف‌ها، پیرنگ و لایه‌های معنایی داستان را شکل می‌دهند. در مقابل، بسامد اندک «رمزگان نمادین» و «فرهنگی» حاکی از گرایش متن به رویکردی واقع‌گرایانه است. این مجموعه پژوهش‌ها گویای آن است که نظام رمزگان رولان بارت، به‌عنوان چارچوبی کارآمد در تحلیل روایت و تبیین فرآیند تولید معنا، پیش تر در بررسی متون متنوعی از ادب فارسی به‌کار رفته است. بااین‌حال، تمرکز اغلب این مطالعات بر تفکیک رمزگان‌ها یا تحلیل کلی

روایت بوده و کمتر به بررسی عمیق نقش «رمزگان نمادین» و کارکرد تقابل های دوگانه در ساخت معنا، به‌ویژه در متونی چون *بوستان* سعدی، پرداخته‌اند؛ خلأیی که پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به آن است. با توجه به پیشینهٔ مطالعات سعدی‌پژوهی، تاکنون پژوهشی مستقل که به‌صورت منسجم به برساخت معنای اخلاقی در باب ششم *بوستان* سعدی بر پایهٔ تحلیل تقابل‌های نمادین و نظریهٔ رمزگان رولان بارت بپردازد، انجام نگرفته است. این پژوهش که برگرفته از رسالهٔدکتری است، از آن‌رو واجد تمایز است که برای نخستین‌بار، ساختار اخلاقی اثر را نه از منظر محتوای تعلیمی یا آموزه‌های اخلاقی، بلکه از رهگذر نظام نشانه‌ای، رمزگان فرهنگی و سازوکارهای تولید معنا مورد بررسی قرار می‌دهد. بدین‌سان، معنا به‌مثابهٔ حاصل تعامل نشانه‌ها، تقابل‌های دوتایی و رمزگان اجتماعی بازخوانی می‌شود. اهمیت این رویکرد در آن است که چشم‌اندازی نو به فرم و کارکرد اخلاق در *بوستان* می‌گشاید و آن را از سطح پند و اندرز کلاسیک به سطح گفتمان فرهنگی و تحلیل نشانه‌شناختی ارتقا می‌دهد.

۱-۵. روش پژوهش و چارچوب نظری

این پژوهش از نوع توصیفی–تحلیلی و مبتنی بر تحلیل نشانه‌شناختی متن است. چارچوب نظری تحقیق بر نظریهٔ رمزگان‌های پنج‌گانهٔ رولان بارت و تحلیل تقابل‌های نمادین استوار است. داده‌های پژوهش شامل متن باب ششم *بوستان* سعدی است که به‌صورت متن‌محور و کتابخانه‌ای بررسی می‌شود.

در نقد ساختارگرای رولان بارت[1]، نظریهٔ رمزگان‌ها به منزلهٔ ستون فقرات تحلیل نشانه‌شناختی متن شناخته می‌شود. بارت با عبور از رویکردهای معنای ثابت و مؤلّف‌محور، متن را شبکه‌ای از کدها و نظام‌های دلالتی می‌بیند که معنا در درون آن و از دل تعامل میان رمزگان‌ها تولید می‌شود، نه از بیرون یا ارادهٔ نویسنده. «این‌گونه روال‌های ساختاری امکان ارائه توصیفی علمی از انواع روایت‌ها را مهیا می‌کند» (آلن[2]، ۹۸:۱۴۰۰). این نگرش، حاصل تأثیرگذاری از زبان‌شناسی فردینان دو سوسور[3] و انسان‌شناسی کلود لوی‌استروس[4] به قلمرو ادبیات و فرهنگ است؛ جایی که متن بدل به عرصه‌ای برای بازی نشانه‌ها، پرسش‌های تعلیقی، تقابل‌های اخلاقی، و ارجاعات فرهنگی می‌شود. «تقابل‌های دوگانه از مفاهیم اساسی در مطالعه ساختار روایت به‌شمار می‌روند و خاستگاهی عمیق در نگرش ساختارگرایانه دارند»(Lévi-Strauss,2013: 206–210). نظام پنج‌گانه رمزگان‌های رولان بارت را

1. Roland barthes
2. Allen
3. Ferdinand de Saussure
4. Claude Lévi-Strauss

می‌توان همچون مجموعه‌ای پویا از ساز وکارهای فرهنگی و معنایی در نظر گرفت. در این چارچوب، رمزگان فرهنگی وظیفه سازماندهی ارجاعات سعدی به متون مقدس، احادیث و خرد ایرانی را بر عهده دارد، در حالی که «رمزگان معنایی مبتنی بر درهم‌تنیدگی دلالت‌های ثانویه و تضادهای نمادین در جهان متن شکل می‌گیرد» (Culler, 2002 : 55–58). از منظر بارت، هر متن ادبی از جمله آثار اخلاقی چون *بوستان* سعدی، «نظامی زنده و چندلایه از رمزگان‌هاست: لایهٔ پرسش و تعلیق معنا در رمزگان هرمنوتیکی، کنش‌های اخلاقی و رفتاری در رمزگان کنشی، تقابل‌های دوگانه در رمزگان نمادین، زمینه‌های فرهنگی و دانشی در رمزگان فرهنگی، و شبکه‌ی تداعی‌های واژگانی در رمزگان معنایی. این تشکل، کلیت متن را به واحدی پویا بدل می‌سازد که در آن معنا نه منتقل می‌شود بلکه تولید می‌گردد» (Barthes, 1970:21-25). چنین رویکردی امکان آن را فراهم می‌سازد تا خواننده، به جای دریافت معنا، در فرایند رمزگشایی نشانه‌ها شریک شود و متن را به عرصهٔ کشف خود بدل کند؛ جایی که اخلاق، فرهنگ و روایت در تعامل نمادین رمزگان‌ها به نظامی نشانه‌ای از ارزش‌ها و معناهای در حال تولد تبدیل می‌شود.

۲-۱.منطق کلی رمزگان‌ها

بارت متن را نه مجموعه‌ای از جملات، بلکه «نظامی از رمزگان‌ها[1]می‌داند که معنا در آن به‌واسطهٔ تعامل میان این پنج نظام دلالتی تولید می شود، نه از خالق اثر» (Ibid:25). هر رمزگان بخشی از شبکه پیچیده نشانه هاست که در فرایند خوانش فعّال می گردد. این ساختار نقطهٔ انفصال بارت از نقد سنتی است؛ زیرا تحلیل متن را از معناهای ثابت به سمت «فرایند تولید معنا» انتقال می‌دهد.

۲-۱-۱.رمزگان هرمنوتیکی[2]

این رمزگان محور راز، پرسش و تعلیق معناست. بارت این کد را به لحظاتی از متن مربوط می داند که پرسش مطرح می‌شود اما پاسخ تعویق می گردد، همان چیزی که کنش خوانش را تداوم می‌دهد. مثلاً در روایت هایی چون حکایت های سعدی، تأخیر در «دریافت نتیجه اخلاقی نوعی رمز هرمنوتیکی است که کنجکاوی و مشارکت خواننده را برمی‌انگیزد»(Barthes, 1981: 76–79). این رمزگان، محور «پرسش و تعلیق معنا» است، یعنی همان ساختاری که درون متن باعث شکل گیری راز، پرسش، انتظار و

1. codes
2. Hermeneutic Code

تأخیر پاسخ می‌شود. بارت در S/Z توضیح می‌دهد که رمزگان هرمنوتیکی، «زمانی فعال می‌شود که متن پرسشی را پیش می‌کشد؛ اما بلافاصله پاسخ نمی‌دهد و در این فاصله تعلیق، انگیزه اصلیِ خوانش شکل می‌گیرد» (Barthes, 1970:75–79). از نظر بارت، این لحظات تعلیق عناصر روایی کنجکاوی‌اند[1]؛ آن‌ها خواننده را در حالتِ انتظار قرار می‌دهند، چون معنا هنوز کامل نشده است؛ هر پرسش نوعی گره ایجاد می‌کند و هر پاسخ آن را می‌گشاید، اما متن با تعویقِ گسست این رابطه، فرایند خواندن را پیوسته به تأخیر می‌اندازد.

۲-۱-۲. رمزگان کنشی[2]

رمزگان کنشی ساز وکار کنش و رخداد است؛ رویدادهای فیزیکی یا اخلاقی که شالوده‌ی روایت را می‌سازند. هر کنش از نوع خاص دلالت است و معنا از رابطه‌ی میان کنش‌ها زاده می‌شود. بارت این رمزگان را «منطق عمل روایت» می‌نامد (Ibid:72). در متون اخلاقی، کنش‌ها مانند احسان یا ظلم، خود نشانه‌هایی هستند که ارزش اخلاقی می‌آفرینند.

۲-۱-۳. رمزگان نمادین[3]

این رمزگان دقیقاً همان جایی است که نظریهٔ تقابل‌های دوتایی بارت وارد می‌شود. او می‌گوید معنا نه در واژه‌ها بلکه در برخورد نیروهای متقابل چون خیر/شر، زن/مرد، عقل/عشق ساخته می‌شود (Ibid:90–95). رمزگان نمادین عمق معنایی هر متن را پدید می‌آورد و در سطح فرهنگی و روانی فعال است. در *بوستان*، تقابل‌هایی چون عدل/ظلم، قناعت/طمع، و مهر/کین در همین سطح قرار می‌گیرند و هستهٔ اخلاقی متن را می‌سازند.

۲-۱-٤. رمزگان فرهنگی[4]

بارت این رمزگان را «منبعی از آگاهی اجتماعی و دانش مشترک می‌داند که متن به آن ارجاع می‌دهد؛ مثلا روایت‌های دینی، ضرب‌المثل‌ها یا دانسته‌های عرفی که خواننده با آن‌ها آشناست»(Ibid:98). معنای متن از این رمزگان بر اساس اشتراک فرهنگی میان متن و جامعه خواننده تولید می‌شود. بارت در این قسمت تصریح می‌کند که متن، برای معناسازی، مدام به نوعی ذخیره‌ی جمعی از دانسته‌ها ارجاع می‌دهد، دانسته‌هایی که درون ذهن خواننده و جامعه از پیش وجود دارند. این رمزگان شامل

1. elements of enigma
2. Proairetic Code
3. Symbolic Code
4. Cultural Code

روایت‌های دینی، اسطوره‌ها، ضرب‌المثل‌ها، مفاهیم عرفی و حتی باورهای علمی یا فلسفی است که در فرهنگ به عنوان *دانش همگانی* تثبیت شده‌اند. به بیان دیگر، معنای متن در این سطح نه از زبان یا فرم زاده می‌شود، بلکه از ارتباط میان نشانه‌های متن و حافظه فرهنگی خواننده شکل می‌گیرد. وقتی سعدی در *بوستان* از مفاهیمی چون «احسان»، «عدل»، یا «نفس امّاره» سخن می‌گوید، این واژه‌ها به رمزگان فرهنگیِ اسلام و اخلاق ایرانی ارجاع می‌دهند؛ یعنی خواننده معنای آن‌ها را از طریق پیش‌زمینه اجتماعی و دینی خود درک می‌کند، نه صرفاً از دلالت‌های واژگانی. بارت می‌گوید این اشتراک معنایی همان «زمین مشترک آگاهی» است که متن بر آن بنا می‌شود و بدون آن، ارتباط میان متن و خواننده از کار می‌افتد.

۲-۱-۵. رمزگان معنایی[1]

رمزگان معنایی مربوط به لایه های دلالتی واژگان و پیوندهای تداعی گر آن‌هاست. هر واژه چندین میدان معنایی دارد و در متن با واژه‌های دیگر شبکه‌ی تداعی می‌سازد. بارت این رمزگان را سطح جزئی‌تر از نمادین می‌داند، یعنی جایی که واژه‌ها به شکل استعاری و هم‌نشینیِ معنایی معنا می‌گیرند (Ibid:83–86). در نظریهٔ رمزگان معنای رولان بارت، معنا به‌صورت پویا و شبکه‌ای در لایهٔ واژگان ساخته می‌شود؛ یعنی هر واژه نه تنها دلالتی مستقل دارد، بلکه از طریق تداعی با دیگر واژه‌ها و هم‌نشینی در متن حوزه‌ی معنایی خود را تغییر و گسترش می‌دهد. گراهام آلن، نیز ضمن اشاره مستقیم به نظریهٔ رمزگان تأکید می‌کند که «رمزگان معنایی «میدان سیالِ دلالتی» است که بارت از طریق آن گذر از نظام‌های تقابلی به شبکه‌ی تداعی‌های واژگانی را ممکن می‌سازد» (Allen, 2003:66–68). در همین راستا، کالر نیز در صفحه های ۱۰۳ تا ۱۰۶ کتاب *The Pursuit of Signs*، رمزگان معنایی را نمود عینی نظریهٔ بارت درباره «تولید معنا در شبکه تداعی‌ها» می‌داند؛ یعنی سطحی از دلالت که جدا از ساختار روایت، خود زبان را به عرصه تولید فرهنگی تبدیل می‌کند (Culler, 2002: 103–106). در جمع‌بندی، بارت متن را به‌صورت یک «شبکه باز» از رمزگان‌های پیوسته می‌بیند. معنا در این شبکه نه به‌صورت خطی، بلکه بر اثر تعامل و تنش میان رمزگان‌ها تولید می‌شود؛ خواننده از هر رمزگان، ردپایی معناشناختی می‌گیرد و در نهایت خود تبدیل به تولیدکنندهٔ معنا می‌شود.

1. Semantic Code

۲. پردازش تحلیلی موضوع

«سعدی در ده باب *بوستان*، چهره‌ای آرمانی از انسان کامل را تصویر می‌کند و مخاطبان خود را به سوی نیک‌رفتاری راه می‌نماید و در جهت اشاعهٔ فضایل اخلاقی و اجتماعی تلاش می‌ورزد» (ریپکا[1]،۶۷:۱۳۶۹). از دیدگاه دشتی، «*بوستان* غنی‌ترین اثر سعدی از نظر مضمون است؛ در سراسر آن می‌توان والایی هدف، پختگی اندیشه، ترویج فضایل اخلاقی و اجتماعی و در مجموع، بزرگواری روح نویسنده را به‌روشنی مشاهده کرد»(دشتی،۲۸۷:۱۳۵۴). این اثر در مقام یک متن آموزنده، نه صرفاً مجموعه‌ای از اندرزها، بلکه نظامی از نشانه‌ها و گفتارهای اخلاقی است که در تعامل میان زبان و معنا شکل می‌گیرد. در این میان، باب ششم جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا به بررسی رفتار انسانی در برابر نیازهای جسمانی، میل، و قناعت می‌پردازد و مضمون اصلی آن کشاکش میان لذت و پرهیز، جسم و روح، فقر و غنا، و خواستن و تسلیم شدن است. «در شیوه بیان سعدی، چنین می‌توان دریافت که او ابتدا یک اصل یا مفهوم اخلاقی را مطرح می‌سازد و سپس برای روشن‌تر کردن آن، به مجموعه‌ای از تمثیل‌ها و مثال‌های تصویری و روایی متوسل می‌شود» (ماسه،۲۵۲:۱۳۶۹). سعدی در این باب، جهان اخلاقی خویش را بر بنیان تضادهای معنایی و ارزشی می‌سازد و از رهگذر همین ساختار تقابلی، خواننده را از سطح تجربهٔ روزمره به مرتبهٔ تأمّل فلسفی در ماهیت انسان و معنای زیست اخلاقی هدایت می‌کند. از منظر نشانه‌شناسی، باب ششم نمونه‌ای شاخص از نظام تقابل‌های نمادین در آثار سعدی است؛ تقابل هایی که میان عناصر متضاد، نه به قصد داوری مطلق، بلکه برای ایجاد پویایی معنا برقرار می‌شوند. در این حکایات، هر رفتار، از خوردن بصره تا قناعت بر پیاز، به نشانه‌ای بدل می‌شود که در شبکه دلالتیِ اخلاق و عرفان معنا می یابد. چنین ساختاری را می توان با نظریهٔ رولان بارت تبیین کرد؛ اندیشمندی که با طرح مفهوم رمزگان‌های پنج‌گانه، «نشان داد که معنا در متن نه از قصد مؤلف بلکه از تعامل نظام‌های رمزی زاده می‌شود» (Barthes, 1977:15-19). در میان این رمزگان‌ها، رمزگان نمادین[2]، جایگاه محوری دارد، زیرا «متن را از خلال تضادهای دوگانه سازمان می‌دهد؛ تقابل‌هایی که منبع اصلی تولید معنا هستند و خواننده را در گردش میان قطب‌های متضاد معنا راه می‌برند» (Allen, 2003: 42).

باب ششم *بوستان* سعدی با عنوان قناعت، نقطهٔ عطفی در نظام اخلاقی و ایدئولوژیک یک اثر ادبی

1. Jan Rypka
2. Symbolic Code

محسوب می‌شود؛ زیرا این باب از سطح حکمت‌های فردی و تربیتیِ پیشین (مانند عدالت و احسان در ابواب اول تا پنجم) فراتر رفته و به نوعی بازنگری در «رابطهٔ انسان با میل و رضایت» می‌پردازد؛ یعنی به ارزیابی مرز تمنّا، نیاز، و خویشتن‌داری در ساختار اجتماعی و معنوی انسان ایرانی ـ اسلامی. وی در این باب، قناعت را نه صرفاً فضیلتی اقتصادی، بلکه نوعی موضع شناختی و اخلاق فلسفی می‌داند که معرف انسانِ آگاه است؛ انسانی که «دانشِ حدّ خویش» دارد و در مقابلِ حرص و تمنّا به نوعی آرامش اگزیستانسیال دست می‌یابد. از زاویهٔ نظریهٔ بارت، این باب بستر کامل برای تحلیل نشانه‌شناختی است، زیرا ساختار آن از حکایت‌های کوتاهی تشکیل شده که در هرکدام، معنا از تقابل‌های نمادین و رمزگان‌های چندگانه زاده می‌شود. سعدی در اینجا جهان را به شبکه‌ای از تضادهای معنایی تبدیل می‌کند: غنی/فقیر، حرص/رضا، کم/بیش، و خواهش/خویشتن‌داری. این تضادها دقیقاً همان چیزی‌اند که در دستگاه بارت، موتور تولید معنا در رمزگان نمادین، محسوب می‌شوند؛ جایی که معنا از کشاکش نیروهای متضاد پدید می‌آید، نه از توصیف مستقیم.

از دیدگاه بارت، این باب بستر کامل برای تحلیل نشانه‌شناختی است، زیرا ساختار آن از حکایت‌های کوتاهی تشکیل شده که در هرکدام، معنا از تقابل‌های نمادین و رمزگان‌های چندگانه زاده می‌شود. سعدی در اینجا جهان را به شبکه‌ای از تضادهای معنایی تبدیل می‌کند. از منظر رمزگان فرهنگی بارت نیز می‌توان گفت که «قناعت» خود رمزگانی تماما فرهنگی است: واژه‌ای که بر حافظهٔ دینی، عرفانی و اجتماعی ایران تکیه دارد، از آموزه‌های قرآنی تا روایت‌های صوفیانه و مثل‌های عامیانه چون «قناعت توانگر کند مرد را». متن سعدی با ارجاع مکرر به این دانش مشترک، «معنا را مبتنی بر رابطه خواننده با حافظه فرهنگی او می‌سازد» (Barthes, 1970: 98). باب ششم *بوستان* را می‌توان از منظر بارت، متنی چندرمزی دانست؛ نظامی از نشانه‌ها که در آن معنا نه در جمله اخلاقی پایان هر حکایت، بلکه در درگیریِ مستمر رمزگان‌های نمادین، هرمنوتیکی و فرهنگی تولید می‌شود. خواننده در این فرایند، از دریافت‌کنندهٔ پیام اخلاقی به عاملِ تولید معنا تبدیل می‌گردد، همان‌گونه که بارت در نظریهٔ «خواننده به مثابهٔ تولیدکننده» بیان می‌کند (Barthes, 1977:142). این باب، میدان مناسبی برای تلاقی اخلاق سعدی و نشانه‌شناسی بارت است: در آن، قناعت به‌مثابهٔ رمز فرهنگی، روایت به‌مثابهٔ رمز هرمنوتیکی، و تقابل‌های درونی چون حرص و رضا به‌مثابهٔ رمز نمادین عمل می‌کنند و از تعامل این رمزگان‌ها، ساختار معنای اخلاقی شکل می‌گیرد.

۲-۱. برساخت معنا در حکایت اول

چکیده معنایی حکایت اول چنین است: سعدی با مثال شانه عاج و رفتار حاجی، فضیلت قناعت را در برابر ذلّتِ طمع و وابستگی قرار می‌دهد. مضمون محوری آن هشدار درباره‌ی این است که انسان نباید برای مال یا لطف دیگران شأن و حرمت خود را از دست بدهد. عزت حقیقی در بی‌نیازی است؛ کسی که به اندک روزی قانع باشد، نه نیاز دارد مدیحه‌گوی توانگر شود و نه در برابر قدرت خم گردد.

مرا حاجیی شانه عاج داد — که رحمت بر اخلاق حجاج باد
شنیدم که باری سگم خوانده بود — که از من به نوعی دلش مانده بود
بینداختم شانه کاین استخوان — نمی‌بایدم دیگرم سگ نخوان
مپندار چون سرکهٔ خود خورم — که جور خداوند حلوا برم
قناعت کن ای نفس بر اندکی — که سلطان و درویش بینی یکی
چرا پیش خسرو به خواهش روی — چو یک سو نهادی طمع خسروی
وگر خودپرستی شکم طبله کن — در خانه این و آن قبله کن

(سعدی،۱۳۷۹:۱۴۶)

این بخش نشان می‌دهد که معنا در متن نه از آموزه اخلاقی نهایی، بلکه از تعامل رمزگان‌های نمادین، هرمنوتیکی و فرهنگی تولید می‌شود؛ و هر بیت، شبکه‌ای از نشانه‌هاست که با حافظهٔ فرهنگی و روان‌شناختی مخاطب درگیر می‌گردد.

۱. رمزگان نمادین: در بیت نخست، سعدی با دوگانه اخلاق هدیه دادن حجاج / تقابل خیر و ارادت از روی ظاهرسازی را می‌سازد. در نظام دلالتی بارت، «معنا در چنین تضادهایی زاده می‌شود» (Barthes, 1970: 83–86). هدیه، نشانهٔ ظاهری محبت است، اما همین نشانه در ادامهٔ روایت به ضد خود بدل می‌شود. این وارونگی نمادین، مقدمه‌ای است برای تقابل مرکزی «سرکه/حلوا» که در آن سعدی پیوند تثبیت‌شدهٔ رنج و پاداش را می‌شکند و اخلاق ریاضت‌محور و معامله‌ای را به چالش می‌کشد؛ تلخیِ خودخواسته الزاماً به شیرینی مقدر نمی‌انجامد. در ادامه، با هم‌نشاندن «سلطان/درویش»، ارزش از موقعیت بیرونی به وضعیت درونی منتقل می‌شود و قناعت، نشانهٔ برابرساز کرامت انسانی می‌گردد. تقابل «خسرو/خواهش» طمع را به‌مثابه سازوکار نمادینِ ازخودبیگانگی آشکار می‌کند و سرانجام، در شدیدترین وارونگی نشانه‌ای، «قبله» از معنای قدسی تهی و به مرکز طلب نان و منفعت بدل می‌شود. بدین‌سان، در منطق نشانه‌شناختی بارت، معنا نه از نتیجه‌گیری اخلاقی نهایی، بلکه از

برهم‌خوردن پیوندهای نمادین تثبیت‌شده تولید می‌شود و سعدی اخلاق را در سطحی عمیق‌تر، به‌مثابه حفظ کرامت انسان فارغ از طمع، معامله و نمایش دینی، بازتعریف می‌کند.

۲. رمزگان هرمنوتیکی: بارت در S/Z توضیح می‌دهد که رمزگان هرمنوتیکی «نظام پرسش و تعلیق معنا»ست؛ یعنی لحظه‌هایی که پاسخ به‌تأخیر می‌افتد تا کنجکاوی خواننده دوام یابد. سعدی نیز در این حکایت ابتدا وضعیت را مطرح می‌کند: دریافت هدیه، شکرگزاری، سپس بروز راز تحقیر. معنا تا بیت سوم معلّق می‌ماند و تنها دراین بیت «بینداختم شانه، کاین سخن / نمی‌بایدم دگر سگ نخوان» گره گشوده می‌شود. این روند در آشکارسازی پیام، همان فرایند «تولید معنا از طریق تعویق» است که بارت آن را اساس لذت خواندن می‌داند»(Barthes, 1970: 75–79). خواننده در مسیر روایت، از دریافت هدیه تا لحظه آگاهی اخلاقی، با سیر هرمنوتیکیِ معنا همراه می‌شود و خود در کشف آن مشارکت دارد.

۳. رمزگان فرهنگی: بارت، رمزگان فرهنگی را «منبع دانش مشترک میان متن و خواننده» می‌خواند، دانشی که از سنت، مذهب، ضرب‌المثل‌ها و عرف شکل می‌گیرد. سعدی در همین بیت‌ها به حافظه فرهنگیِ جامعه ایرانی و اسلامی اشاره می‌کند؛ کنایه‌های «سرکه و حلوا»، «سلطان و درویش»، و «قناعت» از فضای دانایی مشترک دینی و عرفی می‌آیند. خواننده بی‌درنگ می‌داند که قناعت فضیلتی ستوده در فرهنگ اسلامی و ضرب‌المثل‌هاست («قناعت کن که سلطنت همین است»). معنا در این سطح نه از واژه، بلکه از ارجاع جمعی زاده می‌شود، دقیقاً مطابق با برداشت بارت از رمزگان فرهنگی.

۴. رمزگان معنایی: در بیت پایانی، واژه‌های «شکم»، «طبله»، «قبله»، و ترکیب‌های مجازی آن‌ها شبکه‌ای از استعاره‌های اخلاقی می‌سازند. طبق تبیین بارت از رمزگان معنایی، معنا در این سطح از دلالت‌های لغوی و استعاریِ واژگان تولید می‌شود و به تضاد بین «عبادتِ خدا» و «عبادتِ شکم» دلالت دارد. این واژه‌ها در تعامل با رمزگان فرهنگی (دانش دینی و عرفانی) و نمادین (حرص در برابر قناعت) به معنای نهایی یعنی «ذلّت حرص و کرامت قناعت» می‌انجامند. بنابراین :

نمادین: تقابل عزت / حرص؛ هرمنوتیکی: تولید معنا تا لحظه کشف؛ فرهنگی: ارجاع به حافظه دینی و عرفی («قناعت»، «حلوا»، «سلطان» و «درویش»)؛ معنایی: استعاره‌های شکم، قبله، و طبله؛ کنشی: عمل انداختن شانه که گره اخلاقی را می‌گشاید. این تعامل رمزگان‌ها باعث می‌شود معنا نه به‌صورت حکم اخلاقی ساده، بلکه به‌صورت فرایند نشانه‌ای پدید آید؛ همان‌گونه که بارت می‌گوید: «متن میدانِ نیروهای متقابل رمزگان‌هاست و معنا در تلاقی آن‌ها زاده می‌شود» (Ibid: 112). در نتیجه، حکایت

سعدی تصویری از قناعت را به‌مثابه نظامی فرهنگی، اخلاقی و زیبایی‌شناختی می‌سازد که خواننده در ایجاد آن شریک است، نه صرفاً دریافت‌کننده آن.

۲-۲. برساخت معنا در حکایت دوم

سعدی در این حکایت نشان می‌دهد مردی طمع‌کار برای جلب توجه خوارزم‌شاه در برابرش خم می‌شود و حتی روی زمین می‌ساید، اما پسرش او را سرزنش می‌کند که انسان نباید قبلهٔ عزت خود را به‌سوی دنیا و شهوت بگرداند؛ قبلهٔ چنین نفس‌هایی هر لحظه عوض می‌شود. در پایان، سعدی هشدار می‌دهد که طمع، آبرو و آزادی انسان را تباه می‌کند، درحالی‌که قناعت موجب سربلندی و رهایی از بند دیگران است.

یکی پر طمع پیش خوارزمشاه — شنیدم که شد بامدادی پگاه
چو دیدش به خدمت دوتا گشت و راست — دگر روی بر خاک مالید و خاست
پسر گفتش ای بابک نامجوی — یکی مشکلت می‌پرسم بگوی
نگفتی که قبله‌ست سوی حجاز — چرا کردی امروز از این سو نماز؟
(سعدی، ۱۳۷۹: ۱۴۶)

در این چند بیت، سعدی یک موقعیت اخلاقی و نشانه‌ای فشرده خلق می‌کند که در چارچوب رمزگان‌های بارت می‌توان به این شکل دسته بندی کرد:

۱. رمزگان نمادین: تقابل اصلی میان «قناعت / طمع» و به تبع آن، «عزت / بندگی» شکل می‌گیرد. مردِ طمع‌کار با «دوتا شدن» و «مالیدن خاک» نماد عجز در برابر قدرت است؛ در حالی که پسرش، با طرح پرسش نقادانه، نمایندهٔ عزت و استقلال اخلاقی می‌شود. حرکت بدنی پدر (دوتا شدن، سجده، برخاستن) استعاره‌ای از فقدان عمود اخلاقی است.

۲. رمزگان فرهنگی: ارجاع پسر به «قبله سوی حجاز» پیوندی با حافظه‌ی دینی و عرفی جامعه برقرار می‌کند. قبله، در فرهنگ اسلامی، نشانه ثبات ایمان و جهت معنوی است؛ در حالی‌که تغییر قبله برای طمع، دلالتی است فرهنگی بر خیانت به ارزش‌های توحیدی. خواننده با همین ارجاع، فاصلهٔ اخلاقی میان بندگی خدا و چاپلوسی دنیا را می‌فهمد.

۳. رمزگان هرمنوتیکی: پسر سؤالش را مطرح کرده و معنا معلق است، ما فقط رفتار ظاهری تملّق را می‌بینیم. پرسش پسر («چرا کردی امروز از این سو نماز؟») همان لحظهٔ رمزگشایی است که لایهٔ اخلاقی متن آشکار می‌شود: نماز او نه برای خدا، بلکه برای شاه است. این تأخیر معنا، همان بازی

هرمنوتیکی است که بارت از آن سخن می‌گوید.

۴. رمزگان معنایی: واژگان «دوتا شدن»، «روی خاک مالیدن»، و «خاستن» همزمان واژگان اعمال جسمانی و نشانه‌های اخلاقی‌اند. تن خمیده و خاک‌مالیده، معنای نمادین طمع و انقیاد را زبانی می‌کند. این استعاره‌های بدنی در *بوستان* اغلب جای دستور اخلاقی را می‌گیرند؛ معنا از تن و حرکت تولید می‌شود نه از حکم مستقیم.

۵. رمزگان کنشی: کنش پسر، پرسیدن پرسش اخلاقی،گره داستان را می‌گشاید: اخلاق نه در طاعت کور، بلکه در تشخیص مسیر درست قبله است. این «پرسش کنشی»، عمل معناآفرین است که به‌جای اطاعت، تفسیر اخلاقی را فعال می‌کند. سعدی با همین چند بیت، سازوکار طمع را در قالب زبان نشانه‌ها افشا می‌کند: خم شدن در برابر قدرت دنیوی، یعنی تغییر قبله درونی از خدا به مال؛ و گفتار پسر، بازگرداندن جهت معنا به مرکز ایمان است. بدین‌گونه حکایت نه موعظه، بلکه میدان برخورد رمزگان‌هاست؛ معنا در تلاقی دین، اخلاق، و بدن پدید می‌آید، همان «فرآیند تولید معنا که بارت آن را میدان نیروهای دلالتی می‌نامد» (Barthes, 1970: 112).

قناعت سرافرازد ای مرد هوش　　سر پر طمع بر نیاید ز دوش
طمع آبروی توقر بریخت　　برای دو جو دامنی در بریخت
کس را که درج طمع در نَوشت　　نباید به کس عبد و خادم نبشت
(سعدی،۱۳۷۹:۱۴۷)

در این سه بیت، سعدی مفهوم «قناعت» را از سطح توصیهٔ اخلاقی فراتر می‌برد و آن را به ساختاری نشانه‌ای تبدیل می‌کند که در تقابل با «طمع» معنا می‌یابد.

۱.رمزگان نمادین.، دو سوی تقابل «سرافرازی / خفت»، «استقلال / بندگی» و «قناعت / حرص» در مرکز میدان معنا قرار دارند. واژهٔ «سرافرازد» به‌مثابهٔ نشانه. عمودیِ عزت و آزادگی در برابر تصویر «سر پرِطمع بر نیاید ز دوش»، یعنی سنگینی حرص که مانع خیزش اخلاقی است، به کار رفته است.

۲.رمزگان فرهنگی.، «دو جو» و «آبرو» اشاره به حافظهٔ تاریخی جامعه‌ای دارد که آبرو را گران‌تر از مال می‌داند؛ نمونه‌ای از ادبیات عرفی ایرانی که در آن، از طمع به عنوان ضدّ کرامت یاد می‌شود. سعدی با قرار دادن آبرو در محور قناعت، به نظام ارزشی اسلامی و عرفی ارجاع می‌دهد که انسان را عبد مال نمی‌خواهد، بلکه عبد معنا.

۳.رمزگان معنایی، استعاره‌های «دوش» و «دامن» بیانگر بدنِ اخلاقی‌اند. دوش محل عزت و حجیت

انسان است و هنگامی که طمع دامن می‌ریزد و دوش خم می‌کند، سقوط اخلاقی نه در سخن بلکه در فیزیک نشانه‌ها بیان می‌شود.

۴.رمزگان کنشی، عملِ طمع‌ورزیدن همان کنش مولّد بندگی است، سعدی می‌گوید کسی که طمع را در متنِ وجودش کنارگذاشت. بردگی برای او دیگر معنایی نخواهد داشت. قناعت و طمع، دو مسیر کنشی‌اند که یکی به سرافرازی و دیگری به حذف انسان از شأن آزادگی می‌انجامد.

۵. هرمنوتیکی، بیت نخست معنا را باز می‌گذارد تا در بیت آخر روشن شود: قناعت نه فقط خصلتی اخلاقی، بلکه فرآیند رهایی از نظام دلالتی طمع است. خواننده در پایان درمی‌یابد که معنا از طریق تقابل نشانه‌های جسمی (دوش، آبرو)، اجتماعی (آبرو، جو)، و اخلاقی (قناعت، طمع) ساخته می‌شود، همان تعامل رمزگان‌ها که بارت آن را منشأ ظهور معنا می‌دانست.

۲-۳. برساخت معنا در حکایت سوم

سعدی در این حکایت ماجرای مردی را روایت می‌کند که بیمار شده بود و کسی به او توصیه کرد برای بهبود، از شخصی شکّر بخواهد. بیمار پاسخ داد که تلخی مرگ را بر تلخیِ رفتن نزد انسانی گردن‌فراز ترجیح می‌دهد؛ یعنی عزت نفس را بالاتر از نیاز جسمی می‌داند. سعدی با این گفتگو، فضیلت قناعت و خویشتن‌داری را در برابر حرص برجسته می‌سازد. سپس در ابیات بعد توضیح می‌دهد که انسان نباید در پی هر خواسته دل برود، زیرا فرمان‌برداری از تن، روشنیِ جان را کم می‌کند. نفسِ امّاره، مرد را خوار می‌سازد و اگر انسان هرچه خواست بخورد و انجام دهد، زندگی‌اش پر از نامرادی خواهد شد. در ادامه، شاعر شکم‌بارگی را نشانه پریشانی و بردگی می‌داند؛ حرص به خوردن، انسان را سنگین و غم‌زده می‌کند؛ معده پر، روح را تنگ می‌سازد و کسی که بندهٔ شکم است، همواره خجل و بی‌قدر می‌ماند. در مقابل، کسی که دلِ تنگ دارد و از درون آزاد است، از همه عزیزتر است. بنابراین مضمون نهایی حکایت آن است که عزت و آرامش در گروِ قناعت، پارسایی و کنترل تمایلات جسمی است، نه در پیروی از شهوت و میل.

یکی را تب آمد ز صاحبدلان — کسی گفت شِکّر بخواه از فلان
بگفت ای پسر تلخی مردنم — به از جور روی ترش بردنم
شکر عاقل از دست آن کس نخورد — که روی از تکبر بر او سرکه کرد
مرو از پی هر چه دل خواهدت — که تمکین تن نور جان کاهدت

(سعدی،۱۳۷۹:۱۴۷)

۱. رمزگان نمادین: در این بخش از حکایت، سعدی تقابل میان «تلخی مرگ» و «تلخی تحقیر» را مطرح می‌کند تا شکوه کرامت انسانی را در برابر ذلّتِ طمع برجسته سازد. «مرگ» و «شکر» دو قطب نمادین‌اند: یکی پایان جسمانی، دیگری کامرانی کاذب. مردِ خردمند می‌گوید تلخی مرگ از رنج تحقیر شیرین‌تر است؛ پس معنا از رویارویی «مرگِ باعزت» و «زندگیِ همراه با خواری» زاده می‌شود.

۲. رمزگان فرهنگی: استعاره‌های غذایی مانند «شکر» و «سرکه» از حافظهٔ فرهنگی فارسی می‌آیند که در آن شیرینی نماد لطف و تلخی نماد بی‌مهری است. سعدی با بازی بر این تقابل زبانی، رفتار اجتماعی را داوری می‌کند: انسانی که از تکبرِ «روی ترش» رنج می‌برد، نه تنها از متکبّر پرهیز می‌کند؛ بلکه کرامت شخصی را بر نیاز حسی ترجیح می‌دهد. این کد فرهنگی ارزش‌های دینی و عرفی ایرانی چون قناعت، آبرو و عزت نفس را بازنمایی می‌کند.

۳. رمزگان هرمنوتیکی: در آغاز، سخن مرد بیمار تنها بیان ترجیحی عادی به نظر می‌رسد، اما با بیت سوم معنا گشوده می‌شود: «مرو از پی هر چه دل خواهدت / که تمکین تن نور جان کاهدت» در این لحظه، لایهٔ اخلاقی متن آشکار می‌گردد و مخاطب درمی‌یابد که قلب مضمون نه درباره خوراک، بلکه درباره سلطهٔ تن و طغیان نفس است. این تعویق معنا همان «تعلیق تفسیری» است که بارت از آن به «عنوان لحظهٔ زایش معنا یاد می‌کند» (Barthes, 1970: 112).

۴. رمزگان معنایی: ترکیب‌های «روی ترش»، «شکر»، و «نور جان» واجد بار معنایی چندگانه‌اند. ظاهرشان به حس ظاهری و دیداری مربوط است، اما در دلالت ثانویه، به اخلاق و سلوک انسان اشاره دارند: روی ترش، نماد غرور؛ شکر، نماد لطف؛ و نور جان، تجسم روح پاک. به این ترتیب معنا در لایه‌های استعاریِ چهره شکل می‌گیرد و زبان به میدان ارزش‌های درونی بدل می‌شود.

۵. رمزگان کنشی: کنش محوری در متن همان «نخوردنِ شکر از دست متکبر» است؛ عملی ظاهراً کوچک، اما معناآفرین. این کنش، اخلاق را از سطح سخن به سطح رفتار واقعی منتقل می‌کند: گزینشِ سختیِ فقر به جای خواریِ نیاز، تصمیمی اخلاقی و فعال است، نه انفعالی. سعدی با این عمل اخلاقی قهرمان حکایت را از بند وابستگی رها می‌سازد و معنا را در کنشِ عزت‌آفرین به انجام می‌رساند.

در مجموع، حکایت نشان می‌دهد که معنا از تلازم پنج رمزگان زاده می‌شود: از تقابل عزت و ذلت (نمادین)، از حافظهٔ فرهنگی خوراک و کرامت، از تعویق معنای اخلاقی، از استعاره‌های چهره و نور و از کنشِ عاقلانهٔ امتناع، همان‌گونه که بارت «معنا را در تداخل نظام‌های چندگانه نشانه‌ای می‌بیند»

.(Barthes, 1970: 112)

۲-٤. برساخت معنا در حکایت چهارم

سعدی در حکایت چهارم روایت می‌کند که در سفر به بصره، داستانی شنید که شیرین‌تر از خرما بود. گروهی از پارسایان از کنار نخلستانی می‌گذشتند. در میان آنان مردی بود که شکمش پر و سنگین از پرخوری شده بود و همین سبب خوار شدن او شد. چون خواست از درخت خرما بالا رود، به علت سنگینی شکم میانش را بست و دستش از درخت لغزید؛ در نهایت بر زمین افتاد و مرد. رئیس ده آمد و پرسید چه کسی او را کشته است. سعدی گفت خشم مگیر، قاتل، شکم خود اوست؛ چون چنان سنگین و پرخور بود که خودش جانش را گرفت. سپس نتیجه می گیرد که شکم، دست و پای انسان را در بند می‌کشد و کسی که بندهٔ شکم باشد، نمی‌تواند بندهٔ خدا باشد. شکم پُر مانند ملخی است که همهٔ وجود انسان را می‌بلعد، تا جایی که حتی با مرگ و خاک شدن سیر نمی‌شود. در پایان سعدی تأکید می‌کند که انسان باید درون خود را پاک نگه دارد، زیرا شکم هیچ گاه جز با خاک گور سیر و آرام نمی گیرد؛ یعنی آزمندی و زیاده‌خواهی پایان ندارد مگر با مرگ.

یکی در میان معده انبار بود ز پر خواری خویش بس خوار بود
میان بست مسکین و شد بر درخت وز آنجا به گردن در افتاد سخت
نه هر بار خرما توان خورد و برد لت انبان بد عاقبت خورد و مرد
شکم بند دست است و زنجیر پای شکم بنده نادر پرستد خدای
برو اندرونی به دست آر، پاک شکم پر نخواهد شد الّا به خاک
(سعدی،۱۳۷۹:۱۴۷)

در این بخش از *بوستان*، سعدی با زبانی نمادین و تربیتی، مضمون «اسارت انسان در بند شکم» را به اوج می‌رساند. تحلیل ساختاری براساس پنج رمزگان بارت چنین است:

۱. رمزگان نمادین: تقابل اصلی میان «روح / جسم» و «عزت / حرص» شکل می‌گیرد. شکم در اینجا نه صرفاً اندامی زیستی، بلکه نماد بندگی و خواری است؛ انسانِ پرخور، بندهٔ شکم است و توان بنده شدنِ خدا را ندارد. این تضاد نمادین مرکز معنای اخلاقی حکایت است، جایی که پرخوری معادل سقوط و مرگ می‌شود.

۲. رمزگان فرهنگی: سعدی از حافظهٔ فرهنگی ایرانی–اسلامی بهره می‌گیرد که در آن قناعت فضیلت و پرخوری نشانهٔ دنیاطلبی است. «خرما» به مثابهٔ نعمت زمینی، و «انبار معده» نشانه حرص‌اند.

شاعر با استناد به دانش طب و عرفان، «میانه‌بندی» و «درخت خرما» را به رفتارهای روزمره ارجاع می‌دهد تا معنای اخلاقی را در فرهنگ جاری و قابل درک سازد: شکمباره در جامعهٔاسلامی چهره‌ای پست و ناتوان است.

۳. رمزگان هرمنوتیکی: در آغاز، حکایت ساده‌ای از حادثه‌ای طبیعی به نظر می‌رسد (افتادن و مردن از درخت)، اما با بیت «شکم بند دست است و زنجیر پای» معنای نهفته آشکار می‌شود، مقصود سعدی مرگ جسم نیست، مرگ روح در اثر بندگی نفس است. همین انتقال از حادثه به استعاره، تعویق معنا و لحظه کشف حقیقت اخلاقی را رقم می‌زند.

۴. رمزگان معنایی: واژگان «معده»، «میان بست»، «شکم»، و «زنجیر پای» بار معنایی دوگانه دارند: از یک‌سو عناصر جسمانی‌اند و از دیگر سو نشانه‌های بردگی اخلاقی. شکم به زنجیر تشبیه شده تا پیوند میان تن و محدودیت را عینی سازد؛ جسم در این حکایت زبان اخلاقی شده است، جایی که «معده انبار» تصویر آزمندی و انباشت بی‌پایان است.

۵. رمزگان کنشی: کنش محوری سقوط از درخت است، نتیجه مستقیم حرص. این عمل، گره اخلاقی را می‌گشاید: آدمی که زیاده‌خواهی کند، سرانجام به خاک می‌افتد. در پایان، سعدی با فرمان صریح «برو اندرونی به دست آر، پاک» کنش رستگاری را نشان می‌دهد: پالایش درون و قناعت به عنوان عمل اخلاقی و رهایی‌بخش.

۲-۵. برساخت معنا در حکایت پنجم

سعدی در این حکایت از *بوستان*، داستان صوفی‌ای را نقل می‌کند که در دام دو خواهش جسمانی خود افتاده بود: شکم و شهوت. این صوفی دو دینار پول داشت و هر دو را خرج همین دو میل کرد؛ یکی برای خوراک و دیگری برای هوس. دوستش از روی پنهان کاری پرسید که پول را چگونه مصرف کرده است، و صوفی پاسخ داد: با یک دینار برای رفع گرسنگی و با دیگری برای خشنودی نفس خرج کردم. سپس با پشیمانی اعتراف می‌کند که کاری پست و از روی نادانی کرده، زیرا شکم هیچ‌گاه سیر نمی‌شود و میل جنسی نیز پایان ندارد؛ یکی همیشه پر و دیگری همیشه تهی است. سعدی نتیجه می‌گیرد که انسان، خواه غذا لطیف باشد یا ساده، وقتی به دستش رسید باید به اندازه بخورد و افراط نکند. خردمند کسی است که در هنگام خواب، با آرامش و نه از سر پرخوری و سنگینی، سر بر بالین بگذارد. سعدی در ادامه پند می‌دهد: تا زمانی که فرصت سخن نیافته‌ای، چیزی نگو؛ پیش از دیدن میدان، زبان

نگه دار. نیز هشدار می‌دهد: از حد خویش در ارتباط با زنان فراتر نرو، که این کار مانند تیغ زدن بر خود است. در مجموع، سعدی مخاطب را به میانه‌روی در خوردن و عشق‌ورزی، و حفظ وقار و خرد در برابر تمایلات جسمانی دعوت می‌کند.

به دیناری از پشت راندم نشاط — به دیگر، شکم را کشیدم سماط
فرومایگی کردم و ابلهی — که این همچنان پر نشد وآن تهی
سر آنگه به بالین نهد هوشمند — که خوابش به قهر آورد در کمند
مجال سخن تا نیابی مگوی — چو میدان نبینی نگه دار گوی
وز اندازه بیرون، مرو پیش زن — نه دیوانه‌ای تیغ بر خود مزن
به بی رغبتی شهوت انگیختن — به رغبت بود خون خود ریختن

(سعدی،۱۳۷۹:۱۴۸)

در این بخش، سعدی نقدی چندلایه بر دو میل بنیادین انسان، شکم و شهوت، ارائه می‌دهد و آن را در قالب تجربهٔ صوفی ابله بازمی‌نماید. تحلیل بر پایهٔ پنج رمزگان بارت چنین است:

۱. رمزگان نمادین: تقابل محوری میان «عقل / هوس» و «خویشتن‌داری / بی‌مهاری» است. دو دیناری که درویش خرج می‌کند، نشانه دو میل جسمی درویش هستند: یکی برای شکم، دیگری برای شهوت. خرج این دو میل استعاره‌ای از اسارت انسان در بند تن است. سعدی با تمرکز بر این دو قطب، عقل را در برابر شهوت و شکم قرار می‌دهد و سقوط اخلاقی را نتیجهٔ غلبهٔ جسم بر روح می‌داند.

۲. رمزگان فرهنگی: شکم و شهوت در فرهنگ عرفانی و اخلاقی اسلام، دو سرچشمه اصلی فساد و انحطاط شمرده می‌شوند. سعدی از واژگان «صوفی»، «دینار»، و «سماط» بهره می‌گیرد تا این حکایت را در بستر فرهنگی خانقاه و زهد بنشاند؛ جایی که زهد واقعی نه در پوشیدن خرقه، بلکه در مهار نفس است. این زمینهٔ فرهنگی به مخاطب کمک می‌کند که معنا را در مقابل بینش عرفی و دینی قناعت و عفت درک کند.

۳. رمزگان هرمنوتیکی: در آغاز، داستان صوفی طنزآمیز و ساده می‌نماید، اما معنای اصلی پس از اعتراف او گشوده می‌شود: «فرومایگی کردم و ابلهی»، این لحظهٔ اعتراف، نقطهٔ رمزگشایی روایت است، جایی که مخاطب درمی‌یابد حکایت، نه شوخی، بلکه نقد جدیِ اسارت در میل است. در بیت‌های پایانی نیز با هشدارهای سعدی، معنا کامل می‌شود: زیاده‌روی یا تحریک شهوت در بی‌میلی، هر دو مرگ عقل‌اند.

۴. رمزگان معنایی : واژگان «بالین»، «خواب»، «تیغ»، و «خون» حامل معانی چندگانه‌اند. در ظاهر به رفتار روزمرهٔ (خواب، گفتن، زن، تیغ‌زدن) اشاره دارند، اما در لایهٔ دوم دلالتِ اخلاقی پیدا می‌کنند. خواب، نماد آرامش ناشی از عقل است؛ گفتارِ بی جهت، نماد شتابزدگی؛ زن در این بافت، نماد کششِ میل؛ تیغ، استعاره از آسیب به خویشتن؛ و خون، نشانه تباهی. این شبکه معنایی، تن و عقل را در نسبت مرگ‌آورِ افراط نمایش می‌دهد.

۵. رمزگان کنشی: کنش اصلی در متن، «خرج کردن دو دینار» و سپس «پشیمانی» است. همین ضدکنش، معنای اخلاقی را برمی‌سازد: عملِ بی‌خردانه سبب فروپاشی کرامت، در حالی که بازداشتنِ تن، کنش نجات‌بخش است. توصیهٔ نهایی سعدی («مجال سخن تا نیابی مگوی... وز اندازه بیرون، مرو پیش زن») کنش اصلاحی است و به تبدیل تجربه به رفتار اخلاقی منتهی می‌شود.

در جمع‌بندی، سعدی از طریق این پنج رمزگان نشان می‌دهد که انسان اگر عقل را از میدان رفتار بیرون کند، دو میل بنیادی (شکم و شهوت) او را به خون خود می‌کشانند. معنا در پیوند میان تمثیل طنز و آموزه اخلاقی قوام می‌یابد: آزادی حقیقی، در بند کردن نفس است نه در آزاد گذاشتن خواهش‌هایش. «سعدی به‌منزله مصلحی اجتماعی، با نگاهی جامع به تمامی جنبه‌های حیات جمعی پرداخته و هیچ سویه‌ای را به‌صورت یک‌جانبه برنگزیده است؛ هدف واقعی او تربیت و سامان‌دهی اخلاقی جامعه بوده است» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۱: ۱۰۱).

در امتداد الگوی تقابل‌هایی که از حکایت‌های باب قناعت استخراج شده است، می‌توان شبکه دلالتی بارت را با محورهای تازه و هم‌سنخ بسط داد. این تقابل‌ها لایه‌های اخلاقی، فرهنگی و معنایی همان حکایات سعدی را کامل‌تر می‌کنند:

ثروت / فقر ⟶ سنجش نمادین، ارزش درونی در برابر ظاهر دنیوی

خوراک / اندیشه ⟶ محور معنایی نسبت جسم با خرد و تغذیهٔ روحانی

حرص / عزت ⟶ تقابل فرهنگی میان کسب سود و حفظ حرمت نفس

میل / عقل ⟶ نظام هرمنوتیکی کشف حقیقت در دل تعارض تمایل و دانایی

سلطان / درویش ⟶ نماد اجتماعی جایگاه و نگاه عرفانی به قدرت

طبل / قبله ⟶ شبکه معنایی میان جلوه بیرونی و جهت درونی ایمان

چاپلوسی / سکوت ⟶ کنش اخلاقی در برابر گفتارِ برای جلب منفعت

حلوا / صبر ⟶ تمثیل فرهنگی میان حلاوت مادی و قناعت روحی

طنین شکم / نغمه جان ← استعاره از تضاد مادی و قدسی

زنده نفس / مرده دل ← کانون کنشی پایانی که حقیقت سقوط انسانی را رقم می‌زند. در کل، این تقابل‌ها همه به محور مرکزی سعدی بازمی‌گردند: قناعت به مثابه آزادی از بند میل و بازگشت به کرامت فطری انسان.

۳. نتیجه‌گیری

در نظریهٔ رولان بارت، متن نه مخزن معنا، بلکه میدان بازی نشانه‌هاست؛ جایی که معنا از هم‌کنشِ رمزگان‌ها، ساختارهای فرهنگی و مشارکت خواننده پدید می‌آید، نه از قصد مؤلف یا توصیهٔ مستقیم او. بارت پنج رمزگان نمادین، فرهنگی، معنایی، هرمنوتیکی و کنشی را مطرح می‌کند تا نشان دهد چگونه هر متن، سامانه‌ای زنده از دلالت است و معنا در آن از تنش میان عناصر متقابل زاده می‌شود. در پرتو این الگو، خوانش باب ششم *بوستان* سعدی (باب قناعت) آشکار می‌سازد که سعدی، به گونه‌ای واکنشی و پیشاساخت‌گرایانه، اخلاق را نه در قالب حکم و اندرز، بلکه در ساختار دلالت و زایش معنا سامان می‌دهد. او با شبکه‌ای از تقابل‌ها، زبان را به عرصهٔ اندیشه اخلاقی بدل می‌کند؛ یعنی اخلاق، نه گفتنی، بلکه خواندنی است.

نخست، «معنا از مسیر تضادهای نمادین و نه از توصیه‌های مستقیم اخلاقی زاده می‌شود»، باب قناعت با تنش دائمی میان عزت و حرص، فقر و غنا، جسم و روح، نظمی نشانه‌ای می‌سازد که در آن فضیلت، محصولِ فرایند خواندن است. در حکایت مرد طماع و خوارزمشاه، حرص با نشانه‌هایی چون تملق، چاپلوسی و بندگیِ نیاز رمزگذاری می‌شود؛ در برابر، قناعت نشانه عزت و آزادی درونی است. این تقابل نمادین به جای موعظهٔ آشکار، از طریق رمزگان فرهنگی و معنایی عمل می‌کند: جامعهٔ ایرانی-اسلامی قناعت را نشانه زهد و ایمان می‌داند و سعدی این رمزگان را با بازی‌های زبانی چون «سیر و گرسنه»، «لب و دل» و «طعام و نیایش» فعال می‌سازد تا معنا به‌صورت دیالکتیکی زاده شود. در این نظام، هر حکایت چون مینیاتوری از نبرد میل و معناست؛ پرهیز، کنشی است دلالتی که خواننده را به مشارکت در ساخت معنا وامی‌دارد. بنابراین، سعدی نه «موعظه‌گر» اخلاق بلکه «معمار دلالت اخلاقی» است که با فشرده‌سازی تنش‌های نمادین، اخلاق را از توصیه به فرایند تولید معنا بدل می‌کند.

دوم، باب قناعت به مثابه متن باز عمل می‌کند؛ متنی که معنا در آن نه پایدار، بلکه گشوده به چشم خواننده است. سعدی با حرکت از «تعلیم» به «دلالت»، اخلاق را به گفت‌وگویی میان رمزگان‌ها

می‌سپارد: نمادین (عزت/حرص، فقر/غنا)، فرهنگی (زهد راستین/زهد ریاکارانه)، معنایی (نور/سایه، لب/دل)، هرمنوتیکی (انتقال معنا از میل تا ایمان) و کنشی (پرهیز و سکوت). حاصل این هم‌نشینی، ساختاری است شبیه به آنچه بارت در متن مدرن می‌بیند؛ معنا از شبکهٔ کدها جاری می‌شود و در هر خوانش بازتولید می‌گردد. سعدی، حتی در سدهٔ هفتم هجری، با آگاهی ساختاریِ زبان، متنی می‌آفریند که خود، موضوعیت اخلاقی دارد: زبان در جایگاه کنشِ اخلاقی می‌ایستد، زیرا رفتار دلالتی آن همانند رفتار اخلاقی، متکی بر انتخاب، تعلیق و پرهیز است. این زبان نه فرمانی است نه موعظه‌ای؛ بلکه چون نَفَس زاهد، از سکوت و توازن، معنا می‌سازد.

هر دو بر این بنیان استوارند که بوستان در باب قناعت، از اخلاقِ خطبه‌گویی به اخلاقِ نشانه‌ای گذر می‌کند. در این گذار، سعدی آموزه را به دلالت تبدیل می‌کند و مخاطب مؤلفِ معنا می‌شود. در نتیجه، خوانش بارت‌محور از باب ششم نشان می‌دهد که *بوستان*، فلسفه‌ای زبانی از اخلاق است؛ جایی که معنا، نه در پند و سرزنش، بلکه در کنش نشانه‌ها زاده می‌شود. او در این باب، وحدت زبان و اخلاق را بنیان می‌گذارد: زهد چون سکوت، قناعت چون تعلیق، و معنا چون رهایی. بدین‌سان، «قناعت» در سطح زبانی همان چیزی است که بارت از متن می‌خواهد: مقاومت در برابر پرگویی، تعویق در برابر تصریح، و آزادیِ معنا از الزام مؤلف. *بوستان* در این قرائت، نه گلستانی از اندرز، بلکه دستگاهی فلسفی برای تولید معناست؛ متنی که در تضادهای اخلاقی، خواننده را از مصرف معنا به آفرینش معنا منتقل می‌کند، و از این رهگذر، سعدی را از شاعر اندرز به متفکر نشانه‌شناسی فارسی بدل می‌سازد.

کتابنامه

آلن، گراهام(۱۴۰۰)، *رولان بارت*، ترجمه پیام یزدانجو، چاپ پنجم،تهران: مرکز.

اسلامی ندوشن، محمد علی(۱۳۸۱)، *چهار سخنگوی وجدان ایرانی*، تهران: قطره.

بارت، رولان(۱۳۹۹)، *اس/زد*، ترجمه سپیده شکری‌پور، چاپ دوم، تهران: افراز.

حق پرست هفتخوانی، فاطمه (۱۴۰۱)، «بازخوانی تحلیلی باب‌های پادشاه و برهمنان و شاهزاده و یاران او کلیله و دمنه بر مبنای رمزگان و تولید معنا»، *پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی*، دورهٔ سوم، شمارهٔ چهارم،صص۵۴-۴۱. DOI:10.22126/LTIP.2022.2442

دشتی،علی(۱۳۵۴)، *در قلمرو سعدی*، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.

ریپکا، یان، (۱۳۶۹)، *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران: کوتنبرگ و جاویدان خرد.

سعدی، مُشرف‌الدین مُصلِح بن عبدالله (۱۳۷۹)، *بوستان*، تصحیح و توضیح علامحسین یوسفی، چاپ ششم، تهران: خوارزمی.

ماسه،هانری(۱۳۶۹)، *تحقیق درباره سعدی*، ترجمه دکترغلامحسین یوسفی، دکتر محمدحسن مهدوی اردبیلی، چاپ دوم،تهران:توس.

یوسفی، غلامحسین(۱۳۵۰)، «جهان مطلوب سعدی در بوستان»، *مجلهٔ ادب فارسی*، دانشگاه فردوسی مشهد، صص ۲۸۵-۳۰۹.

References

Allen, G. (2003). *Roland Barthes*. London: Routledge First published 2003 by Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE.

Allen, G. (2021), *Roland Barthes*, translated by Payam Yazdanjo, 5th edition, Tehran: Markaz.(InPesian).

Barthes, R. (1970*), S/Z* .Hill & Wang .Translation © 1974 by Farrar, Straus and Giroux, Inc.

Barthes, R. (1977). *Image – Music – Text*. Fontana Press . Fontana Press An imprint of Harper Collins Publishers 77-85 Fulham Palace Road Hammersmith, London, w6 8JB

Barthes, R. (1981). *The Pleasure of the Text*. Hill & Wang .Translation and Note on the Text © 1975 by Farrar. Straus and Giroux, Inc. Originally published in French as Le Plaisir du texte © 1973 by Editions du Seuil, Paris

Barthes, R. (1981). *Camera Lucida: Reflections on Photography*. Hill & Wang.

Barthes, R. (2020), *S/Z*, translated by Sepideh Shokripour, 2nd ed., Tehran: Afraz. .(InPesian).

Culler, J. (2002). *Structuralist poetics: Structuralism, linguistics, and the study of literature*. London: Routledge.

Dashti, A. (1975), *In the Realm of Saadi*, Fourth Edition, Tehran: Amir Kabir. . (In Persian)

Eslami Nadoushan, M. A.(2002), *Four Spokespersons of the Iranian Conscience*, Tehran: Ghatre. (In Persian)

Haqparast Haftkhani, F .(2022). *An Analytical Rereading of the Chapters "The King and the Brahmins" and "The Prince and His Companions" in Kalila and Dimna Based on Codes and Meaning Production*. Research Journal of Iraqi-Period Literary Texts, Vol. 3, No. 4, pp. 41–54.

Lévi-Strauss, C. (1963). *Structural Anthropology*. London: Penguin, LIBRARY OF CONGRESS CATALOG CARD NUMBER 63-17344 sb n : 465-08229-

Masse, H. (1990), *Research on Saadi,* translated by Dr. Gholam Hossein Yousefi, Dr. Mohammad Hasan Mahdavi Ardabili, Second Edition, Tehran: Toos. . (In Persian)

Originally published in French as S/Z ,Copyright ,by Editions du Seuil, Paris.

Ripka, J, (1990), *History of Iranian Literature*, translated by Keykhosrow Keshavarzi, Tehran: Kotnberg and Javidan Kherad. . (In Persian)

Saadi, Musharraf al-Din Muslih bin Abdullah (2000), *Bustan*, edited and explained by Allameh Hossein Yousefi, Sixth Edition, Tehran: Khwarazmi. . (In Persian)

Yousefi, Gh. H. (1971), *Saadi's Ideal World in Bustan*, Persian Literature Journal, Ferdowsi University of Mashhad, pp. 285-309. . (In Persian)